

Michał Wiśnicki
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

DERYWACJA PREFIKSALNA WYMIENNA W CZASOWNIKACH POLSKICH (W ŚWIETLE DANYCH GNIAZDOWYCH)

Wstęp

Derywacja prefiksalna wymienna polega na usuwaniu prefiksu wyrazu motywującego i zastępowaniu go innym prefiksem w derywacie. Zjawisko to możemy zaobserwować np. w parach: *po-słodzić* → *do-<>śłodzić* ‘posłodzić dodatkowo’, *u-charakteryzować* → *prze-<>charakteryzować* ‘ucharakteryzować jeszcze raz, w inny sposób’, *w-łączyć* → *wy-<>łączyć* ‘sprawić, by coś włączonego przestało działać’. Derywaty z prefiksami *do-*, *prze-* oraz *wy-* nazywają czynność powiązaną semantycznie z innym czasownikiem przedrostkowym, nie zaś z czasownikami bezprefiksalnymi, co dobrze sprawdza się w parafrazie, a i w odwołaniu do realiów opisywanych czasownikami. Nie można np. *przecharakteryzować* kogoś, kto nie był już wcześniej *ucharakteryzowany*.

Zjawisko derywacji prefiksalnej wymiennej jest w dzisiejszym słowotwórstwie słabo rozpoznawane. Do niedawna jeszcze derywację wymienną odnoszono głównie do rzeczowników i wskazywano wówczas raczej na wymianę sufiksów lub ich części w parach wyrazowych typu: *mieszczanin* – *mieszczan-<>ka* (Kreja 2000: 9–15; Kaproń-Charzyńska 2005: 27–50; Burkacka 2007: 55–66). Dyskusyjne było również miejsce ucięcia wśród innych technik słowotwórczych w polszczyźnie (Kaproń-Charzyńska 2005; Jadacka 2007). Dopiero prace podjęte przez grupę autorów III tomu *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego* (SGS) kazały zweryfikować te poglądy i uznać tego rodzaju derywację za pełnoprawną, bogato poświadczoną technikę słowotwórczą.

Na zjawisko wymiany prefiksów w derywacji czasowników polskich zwrócił uwagę po raz pierwszy Witold Śmiech (1986: 10–11). Jednak jego badania miały na

celu zbadanie polskich czasowników prefiksalnych z perspektywy diachronicznej, dlatego, być może, nie znalazły oddźwięku w badaniach synchronicznych. Problem takich czasowników prefiksalnych, których podstawą są inne czasowniki prefiksalne, pojawił się w trakcie prac nad SGS. Autorzy słownika początkowo uważali ten typ derywacji za marginalny, ale w miarę powiększania się zbadanego materiału krystalizował się jej status, a zakres powiększał się lawinowo. Tym samym wzrastała jej ranga wśród technik słowotwórczych. W trakcie opracowywania III tomu SGS zdecydowano się więc na wyraźne zaznaczanie interesującej nas derywacji w opisie gniazdowym. Ponieważ jednak zrobiono to w trakcie pracy, a status samej techniki był wciąż chwiejny, nie we wszystkich gniazdach rozpoznano występowanie czasowników prefiksalnych, pochodnych od innych czasowników przedrostkowych. Starania podjęte przez autora artykułu mają uzupełnić tę lukę w całościowym opisie technik derywacyjnych polszczyzny¹.

1. Charakterystyka ilościowa derywacji prefiksalnej wymiennej w polszczyźnie (na materiale gniazdowym)

W pierwszych dwóch tomach SGS, w których opisano gniazda przymiotnikowe i rzeczownikowe, derywacji prefiksalnej wymiennej w zasadzie nie oznaczono (z małymi tylko wyjątkami; więcej: Wiśnicki 2006). Tymczasem zjawisko jest zauważalne także w materiale gniazd odmiennych. Poniższa tabela przedstawia skalę występowania derywacji prefiksalnej wymiennej w każdym z trzech tomów SGS:

Tabela 1. Skala zjawiska derywacji prefiksalnej wymiennej w SGS

Tom SGS	Liczba gniazd z derywacją prefiksálną wymienną	Ogólna liczba gniazd w danym tomie	%
I: gniazda przymiotnikowe	52	1 227	4,23
II: gniazda rzeczownikowe	173	12 219	1,41
III: gniazda czasownikowe	442	3 847	11,48

Na podstawie danych z powyższej tabeli derywacja prefiksalna wymienna w tomach imiennych (rzeczownikowym i przymiotnikowym) pozornie może wydawać się sprawą mało istotną. Wskaźnik procentowy wskazuje na proporcję między gniazdami, w których stwierdzono omawiany typ derywacji, a wszystkimi gniazdami danego tomu. W wypadku rzeczowników będzie to wskaźnik śladowy, a w wypadku przymiotników co najwyżej niewielki. Trzeba jednak pamiętać, że wiele gniazd rzeczownikowych ma potencję zerową, czyli nie ma nawet jednego derywatu. Co

¹ Autor przygotowuje rozprawę doktorską nt. derywacji prefiksalnej wymiennej w czasownikach polskich.

ważniejsze, *conditio sine qua non* derywacji prefiksальной wymiennej jest obecność w gnieździe co najmniej dwóch czasowników. Podstawą bowiem w tym typie derywacji musi być czasownik prefiksalny, a wyrazem pochodnym czasownik prefiksalny z wymienionym tylko formantem przedrostkowym. Obszar potencjalnych wystąpień formacji prefiksальных wymiennych trzeba więc zawęzić jedynie do tych gniazd, w których znajdują się przynajmniej dwa czasowniki. Wskaźnik procentowy ujęty w ten sposób znacząco wzrasta, co pokazuje tabela 2:

Tabela 2. Skala potencjalnego zjawiska derywacji prefiksальной wymiennej w SGS

Tom SGS	Gniazda z derywacją prefiksальной wymienną	Gniazda, w których mogłoby dojść do derywacji prefiksальной wymiennej	%
I: gniazda przymiotnikowe	52	296	17,56
II: gniazda rzeczownikowe	173	965	17,92
III: gniazda czasownikowe	442	3 109	13,85

Widzimy więc, że ostatecznie derywacja prefiksальной wymiennej może pojawić się w co szóstym gnieździe w tomie czasownikowym i niemal w co piątym w tomach rzeczownikowym i przymiotnikowym. Gdyby jeszcze bardziej sprecyzować kryteria doboru materiału (np. wziąć pod uwagę gniazda, które mają co najmniej dwa czasowniki prefiksальные), podane wskaźniki jeszcze by się zwiększyły. Derywacji prefiksальной wymiennej nie należy więc traktować jako marginalnej techniki derywacyjnej w języku polskim.

Warto ponadto zwrócić uwagę na to, że tworzenie nowych czasowników przez wymianę prefiksów jest żywe we współczesnym języku polskim. W poszczególnych tomach SGS nie zarejestrowano co najmniej kilku czasowników (zgodnie ze stanem słowników objaśniających), które obecnie są używane w polszczyźnie (część z nich odnotowuje już USJP). Są to np. czasowniki *odbandażować*, *przedefiniować*, *domeblować*, *docieplić*, *rozhermetyzować*, *pozbroić* czy *dociąć*. Także gdy spojrzymy na zupełnie nowe leksemy bądź nowe znaczenia leksemów już istniejących, dostrzeżemy aktywność derywacji prefiksальной wymiennej. Na przykład w środowiskach informatyków oprócz słowa *zainstalować* ‘zapisać na dysku komputerowym np. nowy program’, mamy też *doinstalować* ‘zainstalować dodatkowo’, *odinstalować* ‘odłączyć, wykasować coś zainstalowanego na dysku komputerowym’, *poinstalować* ‘zainstalować wiele czegoś’ i in.

2. Relacje semantyczne w derywacji prefiksальной wymiennej

Charakter relacji znaczeniowych, które zachodzą między wyrazem podstawowym i jego derywatem, można zwykle prześledzić dzięki odpowiednim parafrazom. Dotyczy to także czasowników prefiksальных powstałych w wyniku odcięcia przed-

rostka czasownika motywującego i wstawienia nowego prefiksu. Parafrazy takich derywatów pozwoliły na wyróżnienie dziewięciu typów prefiksальной derywacji wymiennej².

a) Najliczniejszą grupę stanowią te derywaty, które wyrażają działanie podejmowane kolejno w odniesieniu do wielu przedmiotów lub w odniesieniu do większej ich liczby. Sumę poszczególnych czynności nazywanych przez podstawę można wyrazić prościej wyrazem pochodnym. Tutaj zatem znajdują się takie pary wyrazów, jak np.:

z-bankrutować → *po-<>bankrutować* ‘o firmach: zbankrutować kolejno’,
u-smażyć → *na-<>smażyć* ‘usmażyć, przygotować wiele czegoś, np. dla większej liczby osób’,
u-dusić → *po-<>dusić* ‘udusić wiele czegoś’,
za-kwasić → *po-<>kwasić* ‘zakwasić kolejno wiele czegoś’,
u-myc → *po-<>myc* ‘umyc wiele czegoś’,
wy-doić → *po-<>doić* ‘wydoić kolejno wiele krów’,
za-bić → *na-<>bić* ‘zabić wiele zwierząt’,
z-budować → *na-<>budować* ‘zbudować wiele czegoś’,
o-budzić → *po-<>budzić* ‘obudzić kolejno wiele osób’ itp.

Według wstępnych obliczeń tego typu derywaty pojawiają się we wszystkich tomach SGS w sumie 452 razy. Interesujące jest to, że choć jest to najliczniej reprezentowana grupa, to sygnalizowane treści są wyrażane w zasadzie za pomocą dwóch prefiksów: *na-* oraz *po-*. Inne przedrostki są rzadko wykorzystywane do tworzenia czasowników o takim znaczeniu, np. *s-*: *za-prosić* → *s-<>prosić* ‘zaprosić wiele osób’ lub *roz-*: *za-kwaterować* → *roz-<>kwaterować* ‘zakwaterować kolejno wiele osób’.

Czasowniki tego typu zostały scharakteryzowane przez Henryka Wróbla jako wyrażające charakterystykę ilościową akcji i zaliczone do grup czasowników: akumulatywnych, dystrybutywnych, kompletywnych oraz szeregowo-kompletywnych (Wróbel 1998: 549).

b) Drugą pod względem liczebności grupę stanowią pary wyrazów, w których derywat likwiduje efekt akcji wyrażonej podstawą (formacje anulatywne; zob. Wróbel 1998: 554). Jest to jeden z bardziej reprezentatywnych przykładów derywacji prefiksальной wymiennej, zarazem bardzo urozmaicony, jeśli chodzi o stosowane przedrostki. Najczęstszymi są tu:

od-:
za-blokować → *od-<>blokować* ‘uwolnić coś zablokowanego’,
przy-czepić → *od-<>czepić* ‘zdjąć coś przyczepionego’,
za-izolować → *od-<>izolować* ‘odwinąć coś zaizolowanego’,

² W. Śmiech (1986) dostrzegł tylko trzy typy związków znaczeniowych między prefiksальnym czasownikiem bazowym a prefiksальnym czasownikiem pochodnym. Joanna Stankiewicz (2006), która badała typ derywacji na materiale III tomu SGS, wyróżniła dziewięć grup, jednak jej klasyfikacja była nieco inna.

roz-:

z-nitować → **roz-**<>*nitować* 'odłączyć coś znitowanego ze sobą',
ze-sznurować → **roz-**<>*sznurować* 'rozplątać coś zesznurowanego',
u-zbroić → **roz-**<>*broić* 'pozbawić broni kogoś uzbrojonego',

wy-:

za-kopać → **wy-**<>*kopać* 'wydobyć coś zakopanego',
za-dolować → **wy-**<>*dolować* 'wydobyć coś zadołowanego',
za-okrętować → **wy-**<>*okrętować* 'zwolnić kogoś zaokrętowanego z pracy na statku'.

Tego typu par wyrazów znaleziono w SGS łącznie 306.

c) Na trzecią grupę złożyły się derywaty, które informują o wykonaniu czynności dodatkowej, uzupełniającej w stosunku do tej wyrażonej podstawą (czasowniki nazywające akcję retrospektywną; Wróbel 1998: 554). W tej grupie dominuje jeden prefiks **do-**, który pojawia się w zdecydowanej większości czasowników pochodnych powstałych od czasowników bazowych, np.:

po-słodzić → **do-**<>*słodzić* 'posłodzić dodatkowo',
na-malować → **do-**<>*malować* 'namalować dodatkowo',
ob-ciężyc → **do-**<>*ciężyc* 'obciążyć dodatkowo',
za-kwasić → **do-**<>*kwasić* 'zakwasić więcej, dołożyć do już zakwaszonego',
u-gotować → **do-**<>*gotować* 'ugotować więcej, dodatkowo',
o-cieplić → **do-**<>*cieplić* 'ocieplić bardziej, dodatkowo'.

W tej grupie można znaleźć jednak również kilka przykładów z innymi prefiksami:

przy-:

po-wiesić → **przy-**<>*wiesić* 'powiesić coś dodatkowo obok już powieszzonego',
po-sadzić → **przy-**<>*sadzić* 'dosadzić więcej roślin do już posadzonych'

– oraz:

roz-:

z-budować → **roz-**<>*budować* 'zbudować coś dodatkowo'.

Ten typ derywacji jest reprezentowany przez 211 wyrazów.

d) W grupie czwartej znalazły się derywaty, które informują o wykonaniu danej czynności na nowo, jednak w inny sposób niż czynność wykonana pierwotnie (formacje transformatywne i reformatywne; Wróbel 1998: 560), np.:

z-robić → **prze-**<>*robić* 'zrobić jeszcze raz, ale z pewnymi zmianami',
z-redagować → **prze-**<>*redagować* 'zredagować coś już zredagowanego jeszcze raz, wprowadzając zmiany',
za-aranżować → **prze-**<>*aranżować* 'zaaranżować coś raz jeszcze, wprowadzając zmiany',
za-czepić → **prze-**<>*czepić* 'zaczepić coś jeszcze raz w innym miejscu, co już zostało zaczepione',

za-instalować → **prze-**<>*instalować* ‘zainstalować w innym miejscu’,
za-księgować → **prze-**<>*księgować* ‘zaksięgować np. tę samą kwotę w innym miejscu bilansu rachunkowego’,
u-charakteryzować → **prze-**<>*charakteryzować* ‘ucharakteryzować kogoś w inny sposób’.

Derywatów tego rodzaju jest w SGS 110.

e) Grupę piątą stanowią czasowniki, które informują o uintensywnieniu czynności wyrażonej podstawą. Często też pojawia się w nich komponent znaczeniowy informujący o wystąpieniu negatywnych skutków związanych z podjętą czynnością. Czasowniki o takim znaczeniu są tworzone najczęściej przez prefiks **prze-**, np.:

u-dramatyzować → **prze-**<>*dramatyzować* ‘zbytnio udramatyzować np. rolę aktorską’,
ob-ciężyc → **prze-**<>*ciężyc* ‘obciążyć coś za mocno’,
o-grzać → **prze-**<>*grzać* ‘ogrzać zbyt mocno’,
na-karmić → **prze-**<>*karmić* ‘nakarmić zbyt mocno’.

Są też inne przedrostki, np.:

nad-:
z-ważyc → **nad-**<>*ważyc* ‘zważyć za dużo’,
za-płacić → **nad-**<>*płacić* ‘zapłacić za dużo’,
o-:
na-karmić → **o-**<>*karmić* ‘nakarmić zbyt mocno’

– a nawet

za-:
u-wędzić → **za-**<>*wędzić* ‘uwędzić za mocno’.

Tę grupę tworzą w sumie 82 derywaty.

f) Do grupy szóstej włączono derywaty, które nazywają działanie bardziej metodyczne, dokładniejsze niż to nazwane przez podstawę. W tej grupie można znaleźć czasowniki pochodne tworzone wyłącznie przez dołączenie prefiksów:

prze-:
po-szukać → **prze-**<>*szukać* ‘poszukać bardzo dokładnie, metodycznie’,
z-marznąć → **prze-**<>*marznąć* ‘mocno zmarznąć’

– oraz

wy-:
z-jeść → **wy-**<>*jeść*, ‘zjeść wszystko, dokładnie’,
po-sprzątać → **wy-**<>*sprzątać* ‘posprzątać dokładnie, całkowicie’,
po-mazać → **wy-**<>*mazać* ‘pomazać mocno, np. całą powierzchnię czegoś’.

W SGS znalazły się 32 wyrazy o takim znaczeniu.

Czasowniki z grup e) i f) w opisie H. Wróbla znalazły się w jednej klasie jako wyrażające bezwzględną i względną charakterystykę stopnia intensywności akcji (Wróbel 1998: 550–551).

g) W grupie siódmej znalazły się bardzo jednorodne derywaty informujące o działaniu w celu odnowienia czegoś, co wcześniej uległo zniszczeniu (formacje restauracyjne; Wróbel 1998: 562). Jest to grupa specyficzna, tworzona w zasadzie tylko przez prefiks **od-** zawierający komponent znaczeniowy ‘na nowo, jeszcze raz’. Tu znajdują się więc takie czasowniki jak:

z-budować → **od-**<>*budować* ‘zbudować jeszcze raz coś, co zostało zniszczone’,
po-malować → **od-**<>*malować* ‘pomalować ponownie coś, z czego zeszła farba’,
za-grzać → **od-**<>*grzać* ‘zagrząć coś ponownie’,
wy-murować → **od-**<>*murować* ‘wymurować coś na nowo’.

Tego typu derywatów zidentyfikowano w SGS 24.

h) Grupę ósmą stanowią czasowniki, które precyzują informację wyrażoną w podstawie, przez np. określenie kierunku działania lub miejsca, na które będzie skierowane działanie, lub samego sposobu działania (nazwy akcji scharakteryzowanych przestrzennie: formacje lokatywne, wskazujące np. na działanie na powierzchni jakiegoś przedmiotu, na jego spodnią część itp.; Wróbel 1998, 555–556):

wy-drukować → **na-**<>*drukować* ‘wydrukować na jakiejś powierzchni’,
wy-kipieć → **na-**<>*kipieć* ‘wykipieć na powierzchnię np. kuchenki’,
s-kopać → **o-**<>*kopać* ‘skopać dookoła’,
wy-równać → **ob-**<>*równać* ‘wyrównać z każdej strony, dookoła’,
z-sinieć → **pod-**<>*sinieć* ‘zsinieć od spodu’.

W SGS można znaleźć 21 czasowników tego rodzaju.

i) W grupie dziewiątej, najmniej licznej w badanym materiale, znalazły się derywaty, które nazywają działanie będące odpowiedzią, oczekiwanym zachowaniem na czynność wyrażoną podstawą (czasowniki nazywające reakcje; Wróbel 1998: 562). Tę grupę tworzy tylko jeden przedrostek **od-**, występujący m.in. w takich derywatach jak:

za-dzwonić → **od-**<>*dzwonić* ‘zadzwoić do kogoś, kto uprzednio dzwonił do nas’,
u-kłonić się → **od-**<>*kłonić się* ‘ukłonić się w odpowiedzi na czyjś ukłon’,
po-machać → **od-**<>*machać* ‘pomachać do kogoś, kto pomachał do nas wcześniej’.

W badanym materiale znaleziono 14 czasowników o takim właśnie znaczeniu.

Liczba derywatów w poszczególnych grupach może jeszcze nieco się zmienić po dokładnej analizie wszystkich przypadków dyskusyjnych, jednak proporcje między grupami powinny utrzymać się na tym samym poziomie. Już teraz można jednak

powiedzieć, że derywacja prefiksalna wymienna może być swobodnie stosowana do tworzenia nowych czasowników. I tak np. nowy leksem SKLONOWAĆ ‘stworzyć nowy organizm mający taką samą informację genetyczną jak dawca’ niemal automatycznie da nam kolejne derywaty, takie jak *poklonować* lub *naklonować* ‘sklonować wiele czego, w większej liczbie’ czy też *doklonować* ‘sklonować dodatkowo’. Z dużą ostrożnością można by nawet powiedzieć, że niektóre z opisanych wyżej grup znaczeniowych można uznać za kategoriale w obrębie derywacji prefiksальной wymiennej.

Poszczególne zmiany znaczeniowe mogą być realizowane przez następujące prefiksy:

Tabela 3. Udział prefiksów w tworzeniu poszczególnych typów derywatów wymiennych

Prefiksy	Grupy								
	a	b	c	d	e	f	g	h	i
po-	x								
prze-				x	x		x		
od-/ode-		x				x			x
do-			x						
na-	x							x	
roz-	x	x	x						
przy-		x	x			x			
wy-	x	x							
pod-/pode-				x			x	x	
nad-/nade-			x		x				
ob-/obe-	x							x	
s-/z-/ś-/ze-	x	x			x				
o-	x				x			x	
za-		x			x				
u-		x			x				

Warto zawrócić uwagę, że niektóre prefiksy wyspecjalizowały się w tworzeniu derywatów jednej grupy znaczeniowej. Tak jest np. w wypadku prefiksu *po-*, który służy wyłącznie do tworzenia czasowników oznaczających czynność wykonywaną kolejno na wielu obiektach, lub prefiksu *do-*, wnoszącego informację o czynności dodatkowej w stosunku do wyrażonej podstawą. Z kolei inne prefiksy są polifunkcyjne, np. prefiks *roz-* może być stosowany do oznaczenia czynności niwelującej czynność wyrażoną podstawą (najczęstsze zastosowanie tego przedrostka), ale także do oznaczenia czynności dokonywanej na wielu obiektach (np. *za-kwaterować* → *roz-<>kwaterować* ‘zakwaterować wiele osób’) lub też czynności dodatkowej (*z-budować* → *roz-<>budować* ‘zbudować czegoś więcej przy istniejącej już budowl’).

Derywacja prefiksalna wymienna jest jednak zjawiskiem skomplikowanym i nie wszystkie przykłady zastosowania tej techniki dadzą się jednoznacznie zakwalifikować do którejś z dziewięciu grup opisanych powyżej. Zdarzają się przykłady swoiste, które trudno jest opisać w prosty sposób. W parach typu *po-leżeć* → *od-<>leżeć* ‘poleżeć określony czas’, *za-czekać* → *od-<>czekać* ‘zaczekać przez pewien czas, by np. osiągnąć stan dojrzałości’ daje się zauważyć pewien związek między obydwoma czasownikami. Trudno jednak zdecydować, do której grupy należy zaliczyć ten przykład. Podobnie jest z parą *ob-jąć* → *prze-<>jąć* w znaczeniu ‘zasiadać na stanowisku kierowniczym’. *Przejąć* firmę bądź fotel prezesa to przecież nic innego, jak *objąć* ją (go) po kimś. A zatem jeśli ktoś przejmuje przedsiębiorstwo lub stanowisko, ktoś wcześniej musiał je objąć. Następstwo czasowe jest tu oczywiste, jednak trudniej wskazać, do jakiego typu semantycznego należałoby zaliczyć derywat *prze-jąć*. Przykładów niejasnych we wszystkich tomach SGS znaleźć można jeszcze więcej. Nie tylko to zresztą utrudnia precyzyjny opis derywacji prefiksальной wymiennej. Poniżej wyszczególniono listę problemów, które trzeba wziąć pod uwagę, jeśli chce się rzetelnie scharakteryzować ten typ derywacji występujący w polszczyźnie.

3. Wątpliwości związane z derywacją prefiksálną wymienną

3.1. Czasowniki ruchu

Gniazda czasownikowe, których centrum stanowią czasowniki ruchu, nie mają w SGS oznaczonej derywacji prefiksальной wymiennej. Wynika to z tego, że np. w parach czasowników *w-biec* – *wy-biec*, *przy-jść* – *wy-jść* nie da się zaobserwować takich samych relacji semantycznych jak w parach *w-kopać* → *wy-<>kopać*, *przy-bić* → *od-<>bić*. Nawet bowiem jeśli ktoś *wbiegł* do jakiegoś pomieszczenia, nie musiał stamtąd *wybiec* (tylko *wyjść*, *wyskoczyć* itd.), a ktoś, kto *wybiegł*, niekoniecznie *wbiegł*; mógł się przecież nawet *wczołgać*, *wpełznąć* itd.

Jednak w niektórych gniazdach znaleźć można pary czasowników ruchu, których związek znaczeniowy jest dobrze widoczny, np.: *za-nieść* → *prze-<>nieść* ‘zanieść w inne miejsce’, *po-łożyć* → *prze-<>łożyć* ‘położyć w innym miejscu’ itp. Podobnie też jakieś następstwo czynności da się znaleźć w parze czasowników *wy-lecieć* → *przy-lecieć* w odniesieniu do samolotu. Żadna maszyna latająca nie przyleci przecież w określone miejsce, jeśli wcześniej nie wyleci z innego miejsca.

Czy zatem w czasownikach ruchu może istnieć zjawisko derywacji prefiksальной wymiennej? A jeśli tak, to jakie są jej granice i czy nie będziemy popadać w zbytnią sofistykę, udowadniając, że czasowniki *wy-biec* – *przy-biec* nie mogą być przykładem tego typu derywacji, a *wy-lecieć* – *przy-lecieć* już tak? Te pytania powinny doczekać się odpowiedzi w podjętych przez autora badaniach.

3.2. Podstawy związane

Istnieją takie gniazda czasowników, których podstawa bezprefiksalna we współczesnej polszczyźnie nie istnieje, ale zachowały się poszczególne formy prefiksalne.

Związki semantyczne między nimi wciąż są bardzo wyraźne i te wyrazy niejednokrotnie wzajemnie się dookreślają. Tak więc np. czasowniki *za/mknąć* i *ode/mknąć* pozostają w bardzo silnych związkach znaczeniowych, a także określają logiczne następstwo czynności: nie da się odemknąć okna, jeśli wcześniej nie było ono zamknięte. Pojawia się jednak od razu pytanie: który z czasowników należy uznać za podstawę? Czy *odemknąć* to derywat od *zamknąć* (*ode/mknąć* ‘otworzyć zamknięte okno, drzwi’), czy raczej odwrotnie: sam jest podstawą dla czasownika *zamknąć* (*za/mknąć* ‘zasunąć odemknięte okno, drzwi’).

Podobnych wypadków jest więcej. Co np. zrobić z analizą słowotwórczą czasowników *przy-bić* – *od-bić*, które odnoszą się do statków? Czy statek najpierw musi *odbić* od brzegu, żeby potem do niego *przybić*, czy też odwrotnie: najpierw *przybija*, a dopiero potem *odbija*? Co zrobić z parami *przy-prząc* – *od-prząc*, *przy-piąć* – *od-piąć*? Z drugiej jednak strony mamy przykłady typu *przy-piąć* → *do-<>piąć* ‘przypiąć dodatkowo’, które realizują schematy budowy czasowników z wyżej wymienionej grupy c). Sprawa występowania derywacji prefiksальной wymiennej w gniazdach, których centrum stanowią czasowniki o podstawach związanych, nie jest zatem prosta do wyjaśnienia.

3.3. Wskazanie podstawy czasownika

W wielu parach czasowników, które mogą być przykładem występowania derywacji prefiksальной wymiennej, łatwo jest wskazać na podstawę i derywat, np.: *u-brać* – *roze-<>brać*, *s-kręcić* – *roz-<>kręcić*, *z-robić* – *do-<>robić*, *z-redagować* – *prze-<>redagować* i in. Jednak w SGS można znaleźć też przykłady bardziej skomplikowane, sprawiające trudność w klasyfikacji. Oto w gnieździe przymiotnika *SUCHY* mamy czasowniki *wy-schnąć* i *u-schnąć*, które mogą stać się podstawą derywatu *po-<>schnąć*. Parafrazę czasownika *poschnąć* można zbudować przecież z wykorzystaniem obu wspomnianych wyrazów. *Poschnąć* może znaczyć bowiem ‘o ubraniach: wyschnąć w większej liczbie’ i ‘o roślinach: uschnąć, obumrzeć w większej liczbie’. Tego rozróżnienia nie ma jednak w gnieździe. Z kolei czasowniki *zamarznąć* i *zmarnąć* mogą dać ten sam (przynajmniej wskazują na to opisy słownikowe) derywat *pomarznąć*.

Ponieważ w gniazdach słowotwórczych dany derywat może być związany tylko z jedną podstawą (taką konwencję przyjęli autorzy SGS), pojawia się trudność, jak opisywać czasowniki, które można łączyć z więcej niż jednym wyrazem motywującym. Twórca danego gniazda będzie musiał niekiedy wybierać, który z owych wyrazów jest właściwą podstawą derywatu. Być może, jest jednak tak, że np. czasownik *poschnąć* o znaczeniu ‘wyschnąć w większej liczbie’ jest innym derywatem niż czasownik *poschnąć* o znaczeniu ‘uschnąć, obumrzeć w większej liczbie’. Oba wyrazy mogą różnić się subtelnymi odcieniami znaczeniowymi i oba powinny zostać zapisane w SGS oddzielnie: *poschnąć* 1 jako derywat czasownika *wyschnąć* i *poschnąć* 2 jako derywat czasownika *uschnąć*.

3.4. Inne problemy

Wyżej wymieniono najważniejsze problemy związane z dokładnym opisem derywacji prefiksальной wymiennej w polskich czasownikach. Szczegółowych badań będą wymagały też rzeczy nieco drobniejsze. Tak więc powinna zostać rozstrzygnięta wątpliwość, czy w parze *na-grzać* – *o-grzać* ‘nagrząć do właściwej temperatury’ można dostrzec istnienie relacji podstawa – derywat, czy są to niezależne od siebie dwa czasowniki prefiksalne o podobnym znaczeniu. Nie zmienia to jednak tego, że zjawisko derywacji prefiksальной wymiennej warte jest głębszej refleksji i wyczerpującego opisu. Wspomniane problemy dotyczą tylko niewielkiej partii materiału, w większości przypadków sprawa jest klarowna.

Wnioski

Zanalizowany materiał pozwala na wysnuć pierwszych wniosków na temat derywacji prefiksальной wymiennej występującej we współczesnym języku polskim. Po pierwsze, dane liczbowe przytoczone na początku tego artykułu wskazują, że opisywana technika ma duży zasięg i często jest wykorzystywana przez użytkowników polszczyzny do tworzenia nowych czasowników (por. np.: *doklonować*, *preinstalować*, *przereklamować*). Nie ma przy tym znaczenia sama podstawa gniazda, w którym można znaleźć czasowniki prefiksalne wymienne, te bowiem pojawiają się z podobną częstotliwością zarówno w gniazdach rzeczownikowych czy przymiotnikowych, jak i czasownikowych.

Po drugie, derywaty tworzone za pomocą tej techniki mogą pochodzić tylko od czasowników dokonanych. Nie można bowiem powiedzieć bez zakłócenia logiki wypowiedzi, że ktoś *rozebrał się*, kiedy tylko się *ubierał*, a nie już *ubrał*. Z tego też względu do derywacji prefiksальной wymiennej nie można zaliczyć czasowników z obcymi formantami *de-* oraz *re-* (*demobilizować*, *dekonspirować*, *repolonizować*), które są przecież *imperfectivami*, nawet jeśli semantycznie odpowiadają one dokonanym czasownikom polskim (np. *od-<>kodować* będzie derywatem od czasownika *za-kodować*, ale *de-kodować* już nie).

Po trzecie, przynajmniej część przedrostków, które wykorzystuje się do tworzenia derywatów prefiksálních wymiennych, to wykładniki stałych cech semantycznych. Przedrostek *po-* funkcjonuje tylko jako formant wnoszący znaczenie ‘działanie wielokrotne, odnoszące się do większej liczby osób, przedmiotów itp.’. Z kolei *do-* wnosi znaczenie czynności dodatkowej, dokonywanej już po tym, jak wykonało się czynność pierwotną.

Po czwarte, dzięki opisowi tej techniki być może precyzyjniejsze staną się definicje leksykograficzne w nowych słownikach języka polskiego. Trudno bowiem traktować np. czasowniki typu *dopakować* 1 ‘dokończyć pakowania’ i *dopakować* 2 ‘zapakować dodatkowo’ (tak w SJPD) jako aktualne warianty tego samego znaczenia leksemu *dopakować*. Są to homonimy: pierwszy z nich jest czasownikiem prefiksálním od *pakować*, drugi czasownikiem powstałym w wyniku derywacji prefiksальной wymiennej od czasownika *za-pakować*.

Dzięki zatem monograficznemu opracowaniu tej techniki obraz polskiego systemu słowotwórczego stanie się doskonalszy, co z kolei umożliwi precyzyjniejszy opis leksykograficzny polskich czasowników.

Literatura

- BURKACKA I., 2007, *Ucięcia w procesie sufiksacji*, „LingVaria”, nr 2(4), s. 55–66.
- JADACKA H., 2007, *O hierarchizacji w słowotwórstwie i jej skutkach dla opisu systemu derywacyjnego (na marginesie książki Iwony Kaproń-Charzyńskiej Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki)*, „LingVaria”, nr 1(3), s. 9–20.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA I., 2005, *Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki*, Toruń.
- KREJA B., 2000, *Pojęcie derywacji wymiennej*, [w:] tenże, *Z zagadnień ogólnych polskiego słowotwórstwa. Studia*, t. 3, Gdańsk, s. 9–15.
- SGS: M. Skarżyński (red.), *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego*, t. 3: M. Berend, M. Bondkowska, I. Burkacka, H. Jadacka, M. Olejniczak, M. Skarżyński, T. Vogelgesang, *Gniazda odczasownikowe*, Kraków 2004.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- STANKIEWICZ J., 2006, *Wymiana prefiksów w derywacji odczasownikowej (na materiale gniazdowym)*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 119–125.
- ŚMIECH W., 1986, *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*, Wrocław.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–IV, Warszawa 2003.
- WIŚNICKI M., 2006, *O derywacji prefiksально-wymiennej w słowotwórczych gniazdach rzeczowników i przymiotników*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 126–133.
- WRÓBEL H., 1998, *Czasownik*, [w:] R. Grzegorzczak, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa, s. 536–583.

Prefixal interchangeable derivation of Polish verbs (in the light of nest data) Summary

The article describes derivative technique which is not yet fully recognized – a prefixal interchangeable derivation. The material comes from *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego (Dictionary of derivational nests of contemporary Polish language)*. The author presents numerical data concerning this technique in contemporary Polish. The most important semantic relations between base and derivative were described and nine semantic groups were distinguished. Finally the article presents problems and perspectives of researches in the area.